

Rəziz MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəli ötən sayımızda)

İKİNCİ YAZI

“Ölülər” və din məsələsi yeni metodoloji dəyərlər prizmasında

Eyni zamanda bədi mətnə çıxış edərək əsərin “din əleyhinə” yazılmış əsər olması tendensiyasını rədd edir və Ulu öndərin əsərə verdiyi qiyməti ümumiləşdirərək yeni tezislər irəli sürür: “1. “Ölülər” din əleyhinə yazılmış əsər deyil; 2. “Ölülər”in din əleyhinə yazılması düşüncəsi və din əleyhinə təbliğatda istifadəsi sovet rejiminin yaratdığı şəraitlə bağlı meydana çıxmışdır; 3. “Ölülər”də din xalqımız üçün “böyük mənəvi dəyər” mənbəyi kimi verilir”.

Bu tezislərin mahiyyətindən və ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran vəzifələrdən söhbət açan T.Salamoğlu yazır: “Əgər birinci və ikinci tezislər “Ölülər”ə ədəbiyyatşünaslıqdakı müstəqillik dövrünə qədərki münasibətin mahiyyətini izah edərsə, üçüncü tezis əsərə müstəqillik dövründə metodoloji yanaşmanın əsas xəttini cızır. Məhz indi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında “Ölülər”in bədii mətn materialında İslam dininin xalqımız üçün “böyük mənəvi dəyər” mənbəyi kimi təsvirinin mahiyyətini açmaq vəzifəsi durur”.

Tədqiqatda T.Salamoğlu “Ölülər”də müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət ayırır. Məsələ ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda əsərin dinə qarşı mübarizə, cəhalətə qarşı mübarizə, bəzən də “dinin törətdiyi cəhalətə” qarşı mübarizə və s. kimi mənalıdır. Məsələnin mövcud olduğunu bildiren əsər “cəhalət” probleminin hansı müstəvidə qoyulmasına aydınlıq gətirmədən onun fəlsəfəsini müəyyənləşdirməyin çətin olması qənaətinə gəlir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün: “Ölülər” müəllifi cəhalət, doğrudanmı, “dinin törətdiyi cəhalət” kimi başa düşür?” sualına məntiqli cavab axtarmaq məcburiyyətində qalır. Ona görə də “cəhalət” probleminin qoyuluşu tarixinə nəzər salmaq vacib bilərəkdən müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimə müraciət etməli olur. O, Qurani-Kərimin “Əz-Zariyat” surəsinin 11-ci ayəsinə və “Əz-Zumər” surəsinin 9-cu ayəsinə istinadən belə nüsxəyə gəlir ki, “...cahilliyə qarşı mübarizə Qurani-Kərimdə bütün kəskinliyi ilə qoyulur. Qurani-Kərimdə alim haqqı dərk və qəbul edən, biliklərini əməli işlərdə tətbiq edən adamdır. Və bu adam mömindir. Cahil isə haqqı dərk etməyən və buna görə də qəbul etməyən, qəbul etsə belə, əməli işində qəbul etdiyinə xilaf çıxan adamdır”.

Ədəbiyyatşünaslıqda səslənən “Ölülər” -

TƏNQİDİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ ESTETİKASI MƏSƏLƏSİ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

cəmiyyətdə, ictimai həyatda ölülük əleyhinə yazılmışdır” fikrinə münasibət bildiren alim ilk baxışdan bu qənaəti qəbul edərək yazır ki, “ümumən doğru fikirdir və əsərin sosial məzmununu açmağa istiqamətlənmişdir. Mirzə Cəlilin yaşayış yaratdığı zamanda milli sosial şüurun formalaşdırılmasının, vətəndaş düşüncəsinin təbiiyə edilməsinin vətəndaş ziyalı və sənətkarı ən çox məşğul edən məsələlərdən biri, ya bəlkə də, elə birincisi olduğunu nəzərə alsaq, tarixi şəraitin dikte etdiyi problemin əsərdəki əksinin ədəbiyyatşünaslıqda düzgün müəyyənləşdirildiyini söyləmək lazım gəlir”. Bununla belə, T.Salamoğlu məsələyə yeni prizmadan yanaşır və “sosial aktivlik”i “ölülük”ə dəyişən səbəbləri, bu məsələdə müəllifin mövqeyini, eləcə də ədəbiyyatşünaslığın məsələnin məğzini hansı amillərdə axtardığını müəyyənləşdirməyin vacibliyini vurğulayır:

“...Fikrimizə, sosial aktivliyi “ölülük”ə dəyişən səbəblər, əsərdə vətəndaşın vətəndaş səviyyəsində və keyfiyyətində yox, “ölülər” səviyyəsində tədqiminin sənətkar görmü ilə ədəbiyyatşünaslığın təqdim etdiyi görün arasında fərq var. “Ölülük”ü bütün kəskinliyi ilə rədd və tənqid edən Mirzə Cəlil onun səbəbini nədə gördürdü və məsələnin bədii həlli hansı istiqamətə yönəlirdi? Eyni zamanda, ədəbiyyatşünaslıq “ölülük”ün səbəbini hansı ictimai amillərdə axtarırdı?”

Məsələ ilə bağlı yazılmış elmi-nəzəri tədqiqatları təhlil edən T.Salamoğlu belə qərara gəlir ki, “ölülük”ə yanaşmada müəlliflərin fikirlərində hər hansı ciddi fərqlər rastlaşmır: “Ədəbiyyatşünaslıq əksər hallarda dindəşinin dinə bağlılığını “ölülük”ü şərtləndirən əsas amil kimi görür və buna görə belə qərara gəlirdi ki, “əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərin həllinə maneə və əngəl kimi təsvir edilən bir tənqid obyektidir”. Başqa bir məqalədə “ölülük” amilini şərtləndirən müəllifin fikirlərini T.Salamoğlu belə dəyərləndirir: “Bu sitatda dinin “cəhalət törətməsi”, bu səbəbdən “müti sürü şüuru” formalaşdırması, Mirzə Cəlilin də məhz bu səbəbdən “Ölülər”i “din əleyhinə mübarizə” məqsədi ilə yazması mütləqədir”. Alim bu qənaətlərin ilk baxışdan estetik həqiqətin elmi ifadəsi kimi göründüyünü etiraf etsə də, ancaq məsələyə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəyə verdiyi imkanlar müqabilində yanaşmağı da zəruri bilir. O yazır: “Son illərin ədəbiyyatşünaslığında “Ölülər” və “din” məsələsində bədii mətn həqiqətlərinə daha yaxın mövqedən yanaşılır və sənətkarın özünün və soydaşlarının mənsub olduğu dinə müsbət baxış ifadə etdiyi və əsərini din əleyhinə yox, tamamilə əksinə, İslam dinini müdafiə mövqeyindən yazması dilə gətirilir”.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərini müstəqillik dövrünün düşüncəsi mövqeyindən təhlil edərkən son dövrün elmi baxışlarını metodoloji əsas kimi qəbul edir. O, Ümummilli lider H.Əliyevin, akademik İ.Həbibbəylinin və başqalarının “Ölülər” və “din” məsələsinə münasibətlərini yüksək qiymətləndirir: “Ümummilli liderin sovet rejimi dövründə “Ölülər”in din əleyhinə yazılmış əsər kimi qəbul və izahının həmin zamanın siyasi tələbləri ilə birbaşa bağlı

olmasına dair çox qiymətli mülahizələri bizi müstəqillik dövrünün düşüncəsi ilə əsərdə İslam fəlsəfəsinin bədii əksini aşkarlamağa, mahiyyətə isə “Ölülər”in həqiqi məzmunu və ideyasını ortalığa qoymağa istiqamətləndirir”.

T.Salamoğlu “Ölülər” əsərində qoyulan problemlərin böyük bir qisminin Qurani-Kərimin hökmlərinə bağlı olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışır. Əsər haqqında mülahizələrinə ilk öncə, o, ölümlərin dirilməsi məsələsinin şəhri ilə başlayır. Diqqəti balaca Cəlalin Sədinin “Gülistan”ından oxuduğu “ölən adaman xəbər gəlməz” sözlərinə yönəldir və təsəffüslə qeyd edir ki, ədəbiyyatşünaslıq “uşağın oxuduqlarını da, müəllimin öyrətdiklərini də, Sədinin təbliğ etdiklərini də “köhnə xolast” düşüncənin, başqa sözlə, İslami dəyərlərin ifadəsi olaraq rədd edir. Tədqiqatçı burada incə bir məsələni aydınlaşdırmaq məcburiyyətində qalır. Bu məsələdə müəllifin fikri ədəbiyyatşünaslığın fikri üst-üstə düşürmü? Bu sualı dəqiq cavablandırmaq üçün əvvəlcə Sədinin qənaəti haqqında fikir söyləyir: “Məsələ burasındadır ki, Sədinin qənaəti düzgündür və əsasını İslam hökmlərindən alır. Sədi “ölən adam dirilməz” demir, deyir ki, “ölən adaman heç bir xəbər gəlməz”. Bunların arasında prinsipial fərq vardır. Sədi “ölən adam dirilməz” deyə bilməz, çünki Qurani-Kərimin bilicisi kimi o, yaxşı bilir ki, “Qiyamət günü insanlar diriləcək, Allah qarşısında hesabat verəcək...Ölən adaman Allahın hökmü ilə dirilməsi mümkündür, lakin bu “dirilməz” qayıdıb fəni dünyaya gəlmək üçün deyildir. Sədi də yuxarıdakı fikirləri Qurani-Kərimin bu hökmünü nəzərdə tutur. Həqiqət olan da budur”. T.Salamoğlu yazır ki, Mirzə Cəlilin qəhrəmanları isə bu həqiqətdən xəbərsizdirlər. Bu xəbərsizlik də onların Şeyx Nəsrullahın toruna düşməsinə zəmin hazırlayır və komediyanın qəhrəmanları cahillik nümayiş etdirirlər. Bu cahilliyi hər hansı bir şəkildə onlara İslam dini təlqin etmir. Əksinə, İslamdan xəbərsizlik, onun müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdən xəbərsizlik onları cahillik nümayiş etdirməyə istiqamətləndirir.

Qoyulan sualın cavabına gəliddə isə T.Salamoğlunun qənaətinə görə, müəllifin fikri ilə ədəbiyyatşünasların fikirləri üst-üstə düşür. Əksinə, Mirzə Cəlilin məsələlərə baxışı Sədinin qənaətlərinə daha çox yaxınlaşır. Kitabda oxuyuruq: “Məsələnin bu tərəfinə müəllif hələ əsərin başlanğıcında işarə edir. Ölülərin dirilməsi haqqında Sədinin fikirləri dinin mövqeyini ifadə edir. Müəllifin məsələlərə maarifçi baxışı İslami düşüncəni də öz içində alır və qəbul edir. İsgəndərin ölümlərin dirilməsi məsələsinə münasibəti, ilk növbədə, onun uşaqlıqda aldığı dini təhsildən güc alır. İsgəndərin sözlərindən məlum olur ki, Cəlalin oxuduqlarını o da bir vaxt oxuyub. Demək, oxuyub və dərk ələyib ki, “ölən adaman heç bir xəbər gəlməz”, yəni ölən adam dirilib bir də bu dünyaya qayıtmaz”.

T.Salamoğlu “Ölülər” əsərində təsvir olunan hadisələrin mərkəzində mühitin maarifsizliyi və cəhalətin dayandığını vurğulayır və müəllifin məsələnin kökündə bu amilə xüsusi yer ayırdığını bildirir: “Mirzə Cəlil məsələni belə qoyur:

Müsləman ümmətinin, mənim zavallı soydaşlarımın Qurandan bir zərə xəbərləri olsaydı, ölümlərin nə şərtlə, hansı şəraitdə, nə məqsədlə diriləcəkləri, qayıdıb bu dünyaya gəlmələrinin mümkünsüzlüyü haqqında aydın təsəvvürləri olardı və belə olan halda, Şeyx Nəsrullahın onları aldatmaq imkanları da mümkünsüz idi. Dini “quldurçuluq tufəngi”nə çevirən (Mir Cəlal) Şeyx Nəsrullah məhz müsləman ümmətinin bu zəif tərəfini bilir və ondan öz “mərazi” naminə sui-istifadə edir”. Elə Mirzə Cəlil də əsərdə təsvir etdiyi bir qrup insanların bu zəif tərəfini tənqid hədəfinə çevirməyi münasib bilir.

Mirzə Cəlilin ateizmin tüğyan etdiyi illərdə yazdığı “Xatiratım” əsərinə istinad edərək T.Salamoğlu yazır ki, yazıcının kinayəsi namaz qılmağa yox, soydaşlarının qıldığı namazın mənasını başa düşməyə istiqamətlənmişdir. Alimin fikrincə, sənətkar hər hansı dini inancın əksinə çıxmamış, sadəcə olaraq, onu insanların dini hökmlərinin həqiqi məzmunundan xəbərsiz olmaları narahət etmişdir. Bu hissədə ədibi düşüncənin problemlərdən söhbət açılır və yazıcının insanları Allah-taalanın hökmlərinin mənasını dərk edib, onlardan ibrət almağa çağırışı şərh olunur: “Mirzə Cəlil Allah-Taalanın buyurduğu kimi, müsləman ümmətini Qurani-Kərimin hökmlərinin mənasını dərk edib, onlardan ibrət almağa çağırırdı. Bu isə, eyni zamanda, sənətkarın bu hökmlərin həyatı gücünə, əxlaq və mənaəviyyətə müsbət təsirinə, dirçəlişə və ictimai düşüncənin hərəkətinə tökan verəcəyini inandığını göstərirdi. Mirzə Cəlil müsləman cəmiyyətində əksər balaların müsləman ümmətinin bu hökmlərin həqiqi məzmunundan xəbərsiz qalmasını da buna görə də, ruhani təbəqənin təsiri altından çıxma bilməməsində görürdü”.

Bu problemi ancaq Mirzə Cəlilin deyil, sənətkarın müasirləri olan ziyalılardan problemi kimi səciyyələndirməyi daha məqsədmüvafiq hesab edən T.Salamoğlu yazır: “Əslində Mirzə Cəlil XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində C.Cabbarlı, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ə.Agaoglu və başqalarının yaradıcılığında meydana çıxan bir maarifçi tendensiyayı müdafiə mövqeyində durur: Din xadimləri şərit qanunlarını və Qurani-Kərimi öz şəxsi mənafları üçün alətə çevirməməli, insanlara şəritdə və Qurani-Kərimdə, eləcə də Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarında əks olunan məsələlərin həqiqi mahiyyətini çatdırmalıdır. Bu tendensiya, müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi “Ölülər”dən qırmızı bir xətlə keçir”.

T.Salamoğlu bədii mətnə əsaslanaraq sovet ədəbiyyatşünaslığının komediyanın “ölülük əleyhinə yazılması” qənaətinə qəbul etmir. Əsərdə “müəllifin ölümlərdən çox, onları bu vəziyyətə salan sosial şərait” tənqid etməsi tezisini irəli sürərək yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətn sovet ədəbiyyatşünaslığının bu qəti mövqeyini təsdiq etmir. “Ölülər”də müəllifi ölümlərdən çox, onları bu vəziyyətə salan sosial şərait düşündürür”. Məsələyə müstəqillik dövrünün tələbləri səviyyəsindən nəzər saldıqda T.Salamoğlunun irəli sürdüyü qənaətlərin daha məntiqli olduğunu düşünmək olar.

Əvvəli 8-ci səhifədə

ÜÇÜNCÜ YAZI

Sabir satirasını elmi dəyərləndirmənin yeni aspektləri

TƏNQİDİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ ESTETİKASI MƏSƏLƏSİ

T.Salamoğlunun tənqidi realizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi, böyük şairimiz M.Ə.Sabirin satiralarına yeni münasibəti, xüsusilə də sovet ədəbiyyatşünaslığında bir sıra mülahizələrin reallığı əks etdirməsinə dair elmi mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun kitabına daxil etdiyi "Sabir realizminə elmi-nəzəri və metodoloji yanaşmanın bəzi aspektləri", "Sabir satirasında "ictimai yuxarılar", "Sabir satirasının dialoji-polifonik məzmunu: inkar və təsdiq pafosu", "Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Sabirə metodoloji münasibət kontekstində" və s. bölmələrdə müasir dövrümüzə səsleşən olduqca maraqlı fikirlər irəli sürülür. O, müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinin sovet ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinə müxalif olduğunu bildirmək əvəzinə öz ömrünün başa vurmuş sosrealizmin rüseymlərini bəzi ədəbiyyatşünaslar kimi müxtəlif don geyindirməklə təkrarlamayı ağılına belə götürmir, müasir dövrdə realizmin tipoloji növlərindən nəzərdən qaçmış xüsusiyyətlərini və mərhələlərini araşdırmağı özünün mənəvi borcu hesab edir. Bu mənada tədqiqatçı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan M.Ə.Sabirin satiralarına müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə yanaşır və tamamilə haqlı olaraq yazır: "Məsələ burasındadır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığında Sabir realizminin realizminin ayrıca bir mərhələsi olmaqla bərabər, ayrıca bir tip kimi də fərqləndirilməsi kifayət qədər ciddi ideoloji tendensiyalara söykənir. Məhz həmin ideoloji tendensiyalar realizmin əvvəlki mərhələsini "maarifçi realizm" adı altında XX əsrin əvvəlləri üçün artıq "sönməkdə olan realizm" kimi xarakterizə etməyə və realizmin tamam fərqli yeni bir tipindən danışmaq imkanı verirdi. Realizmin yeni tipinin elanı isə sovet ədəbiyyatşünaslığında daha çox onun ideoloji cəhətdən özününküləşdirmək, siyasi rejimin yaratmağa niyyətli olduğu proleter-sovet ədəbiyyatının ərafəsi, onu hazırlayan ədəbiyyat tipi kimi qələmə vermək tendensiyasına söykənirdi".

Sabir realizminin əsasında dayanan dünyagörüşünün mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün T.Salamoğlu şairin dünyagörüşünə və estetik məramına başqa bir rəqəsdən yanaşmağın vaxtı gəldiyini israrla irəli sürür. O, Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli və başqa ədəbiyyatşünasların Sabir satirasına düzgün elmi-metodoloji yanaşmalarına, şairin şairlərinin "maarifçi-satirik" (Y. Qarayev), "milli əzadlıq uğrunda mübarizənin bədiəi əksi" (İsa Həbibbəyli) kimi xarakterizə edən fikirlərə bəraət qazandıraraq yazır: "Müşahidələr göstərir ki, müstəqillik dövrünün araşdırmalarında Sabir satirasını inqilabi-demokratik dünyagörüşü mövqeyindən deyərək, yeni meylin güclənir". Fikrimizcə, yeni meylin güclənməsinə T.Salamoğlunun özünün fəaliyyətini xatırlatmaq ədletsizlik olardı. Bu zəhmətkeş alimin gəcəsini-gündüzünə qataraq döna-döna Sabir irsinə mürciət etməsi, hər mürciətdən sonra yeni bir ideyanı (özü də əsaslı ideyanı) irəli sürməsi dövrümüzün ideologiyasına tamamilə uyğun gəlir. O, əsl vətəndaş ziyalı kimi çıxış edərək ürək ağrısı ilə yazır: "Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini ancaq "cəhalet yuvası" hesab etmək və bu keçmişini büsbütün inkara layiq olduğunu düşünməyən məntiqi bizi hara aparır? Özümüzü, öz tarixi varlığımızı inkara. Bəs kökü haradan gəlir? Məsələ məhz bundadır. Məsələ, məhz özümlə də hiss etmədən sovet düşüncə torzindən qopmağa cətinlik çəkməyimizdədir. Cətinlik isə ondan yaranır

ki, bəzən bu düşüncənin əsərinə qaldığımızı sadəcə olaraq hiss etmirik". Alim təəssüflə qeyd edir ki, ədəbiyyatşünaslığımızda tənqidi realizmin estetik prinsiplərinə dair həlledici qənaətlər sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında və sosrealizmin "estetik" prinsiplərinin təsiri altında formalaşmışdır. Məlumdur ki, XX əsr Azərbaycan satirasında ictimai həyata tənqidi münasibət güclü olmuşdur. Bu həqiqəti isə sosrealist tənqid inkarçı tənqid müstəvisinə qaldırır və Sabir də daxil olmaqla ədəblərimizin satiralarını milli həyat tərzinə inkarçı yanaşma kimi təqdim edirlər. Bu yanaşmanın qətiyyətin düzgün olmadığına sadə, lakin əsaslı elmi dillə belə aydınlıq gətirilir: "Sabir sosrealizmin dövründə yaşamamış, bu dövrdə yazıb yaratmamışdır... Sabirin yaşadığı zamanı sosrealist tənqidi düşüncə sovet siyasi rejimindən əvvəl mövcud olan "qaranlıq bir dünya" kimi təqdim edir, Sabirin estetik idealının məram və məqsədini təhriif edərək, böyük sənətkarın satiralarında "keçmişin zəhrəli katorqa həyatı"ndan bəhs olunduğunu döndərmə milli ictimai şüura yeridirdi. Sabir satirası yox, Sabir satirasına verilən təfsir XX əsr milli mühtü büsbütün avamlıq, cahillik, istismar və dəbəbəylik mühtü kimi qələmə verilir. Sabir satirasında məhz bu qaranlıq dünyanın inkar və ifşasının öndə çəkildiyi iddia olunurdu. "Estetik idealın inkar yolu ilə təsdiqi" Sabir satirasının yeganə kredosu elan edilirdi".

T.Salamoğlunu narahət edən məsələlərdən biri də sosrealizmin Sabirin satiralarında milli ruhu ancaq aşağı kütlələrin mənafeyinə öndə çəkən, ancaq onlara humanist münasibət ifadə edən xəlqiliklə əvəz etməsi olmuşdur. Alimin fikrincə, "məsələyə bu tip sinfi-ideoloji yanaşma nəticədə etibarilə Sabirin milliliyini xəlqiliklə əvəz edir və beləliklə, onun satirası öz həqiqi ictimai məzmunundan və estetik mahiyyətindən uzaq düşürdü". Həqiqətən də M.Ə.Sabir satiralarında yalnız aşağı təbəqələr deyil, çoxsaylı yuxarı təbəqə nümayəndələrini də ayrı-ayrılıqda kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Onun ədəbi irsində kifayət qədər bu mövzuda şeirlərle rastlaşılır. Ona görə də ədəbiyyatşünas alim qətiyyətlə yazır: "Sabirin açdığı dava bəyliyə, ağallığa, mülkədarlığa, kapitalistliyə, şahlığa, sultanlığa qarşı deyildi. Sabir hər bir təbəqə nümayəndələrinə konkret situasiyadakı konkret hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. Sabir ictimai və milli şüar yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı".

Sabir satiralarında "Azərbaycanda, Türkiyədə və İranda, bütövlükdə isə türk dünyası və müsəlman ələmində cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələri"ni diqqətlə izləndiyini vurğulayan T.Salamoğlu bildirir ki, şairin satiralarının mövzu genişliyi və əhatəliliyi ilə yanaşı, həm də bir ana xətt var idi ki, o, da Vətənin inkişafına, cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətçiliyin irəlyə doğru hərəkətinə, mədəniyyətin yüksəlməsinə mane olan bütün nöqsanlar, səlahiyyət sahibləri, fəhlə və kəndlilər tənqid hədəfinə çevrilirdi. Kitabda oxuyuruq: "Şahdan sultana, kapitalistdən mülkədarə, fəhlədən kəndliyə qədər tənqidin bir məramı, bir anlamı vardı: Vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi və gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurəti. Sabir şahı da, gədanı da amansız tənqidi münasibətin hədəfinə onun vətəndaşlıq düşüncəsinə oyatmaq üçün çevirirdi...Onun satiralarının tənqid

pafosunda vətəndaşlıq əməlinə, türk, islamçılıq ideyalarına biganə olan, cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətçiliyin inkişafına öngöl törədən, buxov olan ayrı-ayrı səlahiyyət sahibləri ən yüksək bədi ümmülişdirmə səviyyəsinə tənqid hədəfinə çevrilirdi və əks mövqədə dayanan "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, fırəng fikirli, Avropa qiyafətli fədalilər"lərdə (Ə.Hüseynzadə) mənsub olduğu zümrdən və təbəqədən asılı olmayaraq müsbət münasibət ifadə olunur, onların düşüncə və hərəkətləri alqışlanır".

M.Ə.Sabirin bədi irsinin ədəbi tənqidi cəlb olunma tarixindən söhbət açan T.Salamoğlu şairin sağlığında və ölümündən dərhal sonra Ə.Hüseynzadə, A.Səhəhət, A.Şaiq, F.Köçərli və başqalarının yazdıqları məqalələri təhlil edir, sairələ bağlı onların gəldikləri qənaətlərə münasibət bildirir. O, həmkarlarının "Ə.Hüseynzadənin tənqidi düşüncəsində ancaq romantik sənətə yer var" mülahizəsini qəbul etmir, tənqidçinin Sabirin yaradıcılığına elmi-estetik münasibətinin təfərrüatını aydın şəkildə incələyərək göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidi nə romantik, nə də realist tənqid kimi yox, məhz milli tənqid kimi ərsəyə gətirdi. Alimin fikrincə, Ə.Hüseynzadənin estetik konsepsiyasında dünyanın həm romantik, həm də realist dərkinə eyni dərəcədə yer ayrılırdı. Ə.Hüseynzadənin Sabirin yaradıcılığında bəhs edən məqaləsinə istinadən T.Salamoğlu yazır: "Ə.Hüseynzadə hansı mteodla yazmasından asılı olmayaraq həqiqi sənət əsərinə estetik zövq mənəbəyi və xəlqi ictimai düşüncəsinə irəli apara biləcək təsirli vəsaitlərdən biri kimi yanaşırdı. Tənqidçiyə görə, həqiqi sənətkar "öz millətinin dəfi-cəhlinə, kəsi-bəmaarif etməsinə, tərəqqisinə çalışmalıdır".

Kitabda böyük sairədən bəhs edən A.Şaiqin "Sairi-milli və möhtərəm Sabir əfəndi", A.Səhəhətin "Sabir" məqalələrini təhlilə cəlb olunması diqqəti cəlb edir. T.Salamoğlu bu məqalələrdə "romantiklərin estetik konsepsiyasında realist sənətə böyük dəyər verilməsinin inkar edilməsi mümkün olmayan dəlillər"i hesab edir. O yazır: "A.Şaiq M.Ə.Sabiri ədəbiyyatımızı "qibzə ediləcək bir hala" gətirən, dilimizi "xoşbəhəng və ədəbiyyat müsaid bir dil olduğuna bütün ələmə qarşı isbat edən" novator bir sənətkar kimi qiymətləndirir. A.Şaiqin M.Ə.Sabiri bütün islam ələmində məşhur olun, "Vətəni-müqəddəsimizin sevimli və şərəfli övladı" və sair kimi yüksək qiymətləndirməsi, "milli həsiyyət və şərəfimizi hifz etmək" naminə milləti ona qədər-qiymət qoymağa çağırması - "Sabirin əsərlərini təb etdirməyi" vətəndaşlıq vəzifəsi sayması elmi düşüncənin milli intibaha köklənmesinin göstəricisidir".

Ədəbiyyatşünas alim hər iki məqalənin nəzəri dolğunluğuna, ədəbi prosesə nüfuzun dərinliyinə, sair haqqında səylənlən mülahizələrin obyektivliyinə və sərəstliyinə yüksək qiymət verir, onların Sabirin şeirlərində ictimai əməl uğrunda mübarizənin başlıca məqsəd olduğuna, ictimai mənə daşdığına, sənətkarın vətəndaşlıq ləyaqətinə və sairə dair elmi qənaətlərini bəraət qazandırır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin romantik və realist tənqid kimi təsnif edilib öyrənilməsinə elmi-metodoloji baxımdan özünü doğrultmayan tendensiya hesab edən T.Salamoğlu onun acı nəticələrini yada

salaraq yazır ki, "müasir ədəbiyyatşünaslıq çox haqlı olaraq bədi düşüncə metodu ilə tənqidi düşüncə metodu arasında bərabərlik işarəsi qoymağın doğru olmadığını və heç cür özünü doğrultmadığını sübut edir".

Kitabda diqqəti cəlb edən məqalələrdən biri Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında milli tənqidin ideya istiqamətinin araşdırılması, ədəbiyyatın ictimai həyatdakı rolunu müəyyənləşdirmək kimi məsələlərin araşdırılması, sovet ədəbi tənqidinin reallığı nə dərəcədə əks etdirilməsi probleminə müasir bəxş təşkil edir. Alim, ilk növbədə, sovet siyasi rejiminin ədəbi-elmi qiymətləndirmədə siniflik konsepsiyasını qətiyyətlə rədd edir, Mirzə Cəlil, Sabir kimi sənətkarların yaradıcılığında proleter ədəbiyyatına "estetik dayaqlar" tapmaq istəklərini, bu görkəmli realist sənət nümayəndələrinin milli oyanış, milli özünüdərk və vətəndaşlıq qayələrindən güc alan estetik konsepsiyalarına "siniflik" donu geyindirmələrini qəbul etmir, ona görə də Əli Nazimin qətiyyətlə yazdığı "əgər Sabir bu gün sağ olsa idi, inqilabçı bir Azərbaycan şairi olacaq və Azərbaycan proleter ədəbiyyatının başında duracaqdı" fikirlərini tamamilə yanlış olduğunu bildirərək yazır: "Sabir sağ olmasa da Mirzə Cəlil sağ idi və o, Azərbaycan proleter ədəbiyyatının və ya nəsrinin nəinki başında durmadı, heç onun sıra nəfəri də olmadı. Çünki proleter ədəbiyyatı Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığına təkən verən milli və demokratik zəmindən, həyatı əsasdan məhrum idi".

T.Salamoğlu yazır ki, Sabirin poeziyasını proleter ədəbiyyatının nümunələri kimi təqdim etmək reallığı əks etdirmir, çünki şairin poeziyası Azərbaycan xalqının millət kimi formalaşması dövrünün poeziyası idi. Kitabda oxuyuruq: "Sovet rejimi yarandıqı gündən antimilli xarakter daşıyırdı. Burjuaziyanın ölümə məhkum edilməsi, "ictimai aşğallar"la "ictimai yuxarılar"ın qarşı-qarşıya gətirilib düşmənin siniflər elan edilməsi milli birliyə mane olmaq siyasəti idi. Bu siyasət xəlqi millət kimi formalaşmasından və deməli, öz milli varlığını dərk etməsinin qarşısını almağa yönəlmişdi".

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında Sabir satiralarının ifadəçidi mahiyyətinin geniş qabardılması, ön sırada yer alması məsələsi ilə T.Salamoğlu razılaşmır, bunu şairin əsərlərini, xüsusilə də satiralarını sovet rejiminin ideologiyasına uyğunlaşdırmaqdan başqa bir şey olmadığını vurğulayır. O, əslində Sabiri ifşaçı şair yox, tənqidçi şair kimi xarakterizə edir və bu tənqid "heç bir halda hansısa bir sosial təbəqəni, zümərəni təmsil edən tipi aradan çıxarmaq, məhv etmək məqsədi daşmır". Alim yazır: "Ümmiyyətlə, Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur. Sabir yeniyə yaranmaqda olan burju münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümərələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir. Məlumdur ki, böyük şairimiz M.Ə.Sabiri millətimizin mədəni geriliyi, savadsızlığı, milli şüurun inkişaf etməməsi, gənclərin elm, savad və təhsildən uzaq düşməsi həmişə düşündürmüş, bir sıra məqalə və şeirlərində bu məsələyə geniş yer vermiş, milli tərəqqiyə gedən yolda ziyalıların üzərinə düşən vəzifələrdən söhbət açmış, milli-mədəni tərəqqinin, milli şüurun inkişafının, vətəndaş birliyinin zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışdır.

(Davamı var)